

Таємниця Ерделі

Олександр Гаврош

ОЗНАЙОМЧИЙ ФРАГМЕНТ

© Видавництво «Богдан». Усі права застережено.

Фрагмент надано для ознайомлення. Повна книжка — nashaknyga.com.ua

I. ПЕРЕДНЄ СЛОВО

У своїх нотатниках один із найвидатніших українських художників ХХ століття Адальберт Ерделі неодноразово вживає слово «таємниця». Наприклад, так: «Кожен сам для себе є найбільшою таємницею. Людина дивним чином є все і ніщо. Людина є все, коли вірить у свої безмежні сили, і ніщо, коли усвідомлює свою безконечну слабкість».

Або так: «Я не питаю про жоден твір, як він народився. Адже в цьому полягає таємниця кожного художника».

Отож, кожен митець має свою таємницю. Однак у самого Ерделі, схоже, секретів значно більше. Бо для нього самого «таємниця — у вічній переміні. Це і є таємниця створення, мистецького творення, природи, життя».

Ерделі прожив таке неймовірне життя, що про нього слід писати не тільки монографії, але й романи, п'єси, знімати кіно. Для Закарпаття ХХ століття це — ключова постать у мистецтві і, мабуть, у культурі загалом. Саме тому ми й вирішили зосередити свою увагу на цій загадковій особистості. На щастя, вже опубліковані його літературні записи і щоденники, що дають чимало поживи для роздумів.

Ця книжка, що складається з публікацій різних років, не розгадування секретів Адальберта Ерделі, а тільки спроба наблизитися до них. Бо, як стверджує сам художник: «Таємницею є те, що знає тільки один».

Окрім того, в нашому виданні вміщено перше художнє осмислення життя Ерделі — біографічна драма «В Парижі гарне літо...», написана за його щоденниками.

II. НЕВІДОМИЙ ЕРДЕЛІ

50 фактів із життя одного з найвидатніших українських художників

І м'я Адальберта Ерделі потрохи повертається до нас із напівзабуття. Свідченням цьому є два розкішні альбоми, видані у 2007 році. Особливо цінним є дослідження Івана Небесника, який по суті створив першу біографію художника. То що ж це за тасмничий художник, який заснував цілу закарпатську школу живопису, міг безбідно жити в Парижі чи Мюнхені, але попри все — повернувся до Богом забутого краю, аби померти тут в опалі і нестатках.

Народився художник 1891 року під українським прізвищем Гриць в селі Климовиця на Іршавщині. Коли Адальберту було десять років, батько, сільський учитель, змушений був під тиском державної політики мадяризації змінити прізвище зі слов'янського на угорське. Так Гриці стали Ерделіями. Слово «Ерделі» з угорською означає «лісовий край». Саме так називали цю частину Карпат.

За віросповіданням Адальберт Ерделі — греко-католик. Мав десять рідних братів і сестер. Молодший брат Ян теж став художником.

Надзвичайно обдарований. В Угорський королівський художній інститут вступив без спеціальної підготовки. Вже на старших курсах на запрошення відомих угорських художників Шімона Голлоші та Кароя Ференці бере участь у найвідоміших мистецьких угорських колоніях — в Нодьбані (Баю-Маре) та Кечкеметі.

У Мукачівській гімназії Ерделі, окрім малюнка, викладав гру на скрипці. Музика супроводжувала художника впродовж усього життя. В оркестрі Сигітської учительської семінарії грав на віолончелі. Захоплювався класикою. Зокрема, відвідував відомий оперний театр «Ла Скала» в Мілані. Так любив музику, що радив своїм учням, коли малюють, щось наспівувати чи насвистувати. Удома Ерделі грали сімейним оркестром: Адальберт — на роялі, брат Ян — на контрабасі, а інший брат Владислав — на скрипці.

Чотири роки (1917–1921) був директором Мукачівської горожанської школи.

З 1922-го по 1926 рік провів у Німеччині. (Мама Ілона Цайські — німка). Вже через рік мав персональну виставку в одному з найзнаменитіших виставкових залів — «Скляному палаці» Мюнхена. Відвідав чи не всі відомі німецькі музеї.

У 1924 році як кореспондент однієї з найбільших баварських газет малює Адольфа Гітлера на судовому процесі в Мюнхені. Вдруге фюрера намалював значно пізніше — в образі чорта, коли його кохану Магду затримали на кордоні з Італією. Під час війни згаданий портрет замалював.

У 1925 та 1926 роках здійснює великі подорожі в Італію та Швейцарію. Побачив там чимало світових шедеврів.

Неймовірний педант в одязі. Отримавши після затяжного періоду бідкування тисячу марок за портрет мюнхенського барона, Ерделі насамперед мчить у пральню, де через заборгованість затримали 26 (!) його сорочок.

Велику увагу приділяв зовнішності. Мав свого постійного майстра манікюру та педикюру.

Забобонний. Мав звичку до всіх побачених шедеврів торкатися перснем, аби частка геніальності передалася йому. Умудрився торкнутися навіть до скульптур Мікеланджело, які були під охороною монахів.

Був побожним. Малюючи Христа на картині «XX століття», молився і постився. У щоденниках неодноразово веде діалоги з Господом.

У 1929 році їде на два роки до Франції. Творче відрядження Ерделі оплатило Міністерство шкільництва й освіти Чехословаччини. Через затримку грошей неодноразово у Парижі голодував. У Франції пережив найдраматичніше своє кохання з красунею і багатійкою Женев'єв Гожар. Наслідком поїздки стали

успішні виставки в Парижі та Брюсселі, а також — в Празі, Братиславі, Брно.

Неймовірно працьовитий. У 1934 році його доробок уже нараховував тисячу картин, намальованих олією. Причому творив надзвичайно швидко. Портрет міг намалювати за дві години.

Періоди бідності в Ерделі постійно чергувалися із заможним життям. Наприклад, на початку 1930-х він мав один з перших автомобілів в Ужгороді. За одну картину міг заробити 5 тисяч крон — утричі більше за свою місячну учительську платню. Для порівняння, вартість батьківського маєтку була оцінена в 15 тисяч крон.

У 1937 році Міністерство освіти і шкільництва Чехословацької Республіки придбало картину Ерделі за 12 тисяч крон. На ці гроші він планував поїхати на три місяці до Лондона — на творчі студії. Завадили складна політична обстановка на Закарпатті та наближення війни.

Добре володів шістьма мовами (угорською, українською, словацькою, чеською, німецькою, французькою), але по-російськи говорив слабо. Перебуваючи в 1955 році у санаторії «Синяк» в одній кімнаті з двома російськомовними сусідами, у листі до дружини зауважує: «Живу з двома старшими чоловіками, до яких, коли звертаюся по-російськи, то думають, що по-японському. Добре, що якимось розуміємо один одного».

У 1937 році знову живе в Італії. У тому ж році на кілька місяців їде на творчі студії до Польщі. Відвідує Варшаву, Краків, Львів.

Часто хворів. По кілька місяців через хвороби не бував на роботі. Переніс два інфаркти.

Працював в учительській семінарії під керівництвом Августина Волошина. Відомо, що намалював портрет свого директора, який, на жаль, не зберігся. Мав найвищу — восьму

категорію оплати праці вчителя.

Тривалий час не мав власного помешкання, винаймав житло. Мешкав у флігелі Ужгородського замку навпроти учительської семінарії, де викладав малювання. Звідти змушений був піти через конфлікт із єпископом Олександром Стойкою. Адже у замку знаходилася богословська семінарія, а Ерделі почав жити з 17-річною Магдою без шлюбу.

Будинок на вулиці Тихій отримав як подарунок від чеського інженера Яна Грузи, який керував будівельними роботами в Чопі. У 1938 році, коли угорці дали чехам на евакуацію один тиждень, той не встиг продати особняк і подарував його своєму приятелеві-художнику. З того часу саме це місце сприймається як Ерделівське гніздо.

Тричі засновував професійне об'єднання художників Закарпаття. У 1931 — за Чехословаччини, у 1939 році — за Угорщини і в 1945 році — за СРСР. Всі три рази був обраний його головою, що свідчить про незаперечний авторитет Ерделі.

Відзначався дотепністю та іронією. Наприклад, ось яку характеристику дав своєму колезі: «Дюла Віраг має портрети і жанрові картини, намальовані з великими фаховими знаннями. Всі ці знання він набув у Мюнхені. Його професійні знання не можна не визнавати. Таких художників, як він, у Мюнхені є щонайменше тисяч шість».

Мав приятні стосунки з багатьма можновладцями, причому абсолютно різних поглядів. Від чехословацького губернатора Підкарпатської Русі Костянтина Грабаря, экс-міністра внутрішніх справ Угорщини та комісара окупованого Закарпаття Міклоша Козми до Івана Туряниці, голови Народної Ради Закарпатської України та головного комуніста області. Усіх їх зафіксував на портретах. По суті сам створив галерею багатьох відомих осіб.

У серпні 1945 року здійснив тритижневу поїздку по Закарпаттю з видатними українськими інтелігентами — письменниками Павлом Тичиною, Миколою Бажаном, Юрієм Яновським; артистами Гнатом Юрою, Наталією Ужвій, Амвросієм Бучмою; живописцями Василем Касіяном (голова Спілки художників УРСР) та Миколою Глущенком.

Одним із наслідків цієї мандрівки став відомий вірш Павла Тичини «Будь здорова, Закарпатська Україно!». Згодом під час відвідин Києва Ерделі зупинявся у Глуценка вдома. Останній також володів французькою та німецькою мовами.

У тому ж році заснував в Ужгороді художню Академію, де став директором, а викладали в основному його учні, пізніше відомі українські художники. Згодом академію перетворили на Ужгородське училище декоративного і прикладного мистецтва. На своїх уроках Ерделі вчив сільських хлопців не тільки живопису, але й як зав'язати краватку, користуватися приборами для їжі, поводитися з дамами, зі старшими.

Перший шлюб Ерделі взяв із працівницею банку Сільвією Яніш 7 січня 1947 року. Він тривав... два тижні. Художникові було тоді 55 років, з яких 14 — він перебував у громадянському шлюбі з Магдою.

У 1947 році його звільняють з посади директора художнього училища. У 1949 році в статті «Розгромити охвістя космополітів на Закарпатті» «Закарпатська правда» звинувачує його в «раболопстві перед загниваючою культурою капіталістичного Заходу», що він «як і раніше, залишився формалістом і буржуазним естетом, який продовжує спотворювати портрети радянських людей». Після публікації Ерделі був відсторонений від керівництва Закарпатської організації Спілки художників України, яку, по суті, створив.

Особливо важко Ерделі доводилося в радянські роки, коли почалися на нього гоніння. Тоді за харчі часто розраховувався

картинами. Інколи Магда йшла в ресторан із запискою Ерделі, щоби дали обід у борг, бо мали прийти друзі. Магда віртуозно грала в карти і часом могла заробити на продукти, граючи на гроші. Коли взагалі було важко, вони ходили до знайомих у гості, аби поїсти. У персональній пенсії, не зважаючи на прохання спілки, Ерделі відмовили.

Магда намагалася вмовити його виїхати за кордон до своїх рідних сестер у Словаччину чи Угорщину, та він не згоджувався: «Не хочу звідси нікуди виїжджати. Бо дуже люблю ці гори, цих добрих і бідних людей». Але його б і не випустили. Навіть за рік до смерті йому не дали дозволу провідати рідну сестру у Словаччині, з якою не бачився десятиліття.

Єдині кінокадри, де зафіксований Ерделі, документальний кінофільм «Художники Закарпаття» 1953 року. Там він малює портрет композитора Дезидерія Задора.

Найбільш літературно обдарований художник краю за всі часи. «Бібліографічний довідник діячів культури Чехословацької республіки», виданий у Празі у 1934 році, називає Ерделі не тільки академічним художником та професором (викладачем учительської семінарії), але й письменником.

До кінця своїх днів вів щоденник. Вірив, що колись для дослідників буде важливим кожен рядок його записів. Написав два автобіографічні романи — про перебування в Німеччині та Франції. Спостереження художника — колосальний матеріал для розуміння його творчості. На думку Петра Скунця, якби Ерделі присвятив себе літературі, то він би і в ній став великим.

Любив квіти і тварин. В домі Ерделі жило кілька кішок і псів, з якими він любив поговорити. Собак сам вивозив на авто купатися на річку.

14 травня 1955 року за кілька місяців до смерті пише листа Магді: «Кашляю, як два коні і один осел. Ходити можу — два кроки

назад, один вперед. Серце моє, наче поганий череп'яний горщик. Б'ється, як розколотий дзвін. Щодня мию дванадцять носовичків. Це моє заняття».

Перед смертю взяв шлюб просто в лікарні з Магдалиною Сливкою, з якою прожив 21 рік. Свідками виступили лікарі. Магда була молодшою від Ерделі на 25 років. (Вони познайомилися, коли їй було 16, а йому — 41). До кінця життя вона зверталася до нього на «ви». В юності Магда мала ідеальну фігуру. Займалася гімнастикою і деякий час працювала танцівницею в Італії.

Увечері перед смертю Ерделі мовив: «Відсалютую пану Богу і буду малювати там усілякі картини». Помер вдома 19 вересня 1955 року.

Такого велелюдного похорону Ужгород ще не бачив. Громадська панахида відбулася в художньому училищі. На цвинтар «Кальварія» труну везли в ритуальній кареті. Циганський ансамбль грав улюблені мелодії художника — Шопена і відомий шлягер «В Парижі красне літо».

Протягом 1945-1955 років про творчість Ерделі не було написано жодного фахової статті або хоча б позитивного відгуку без звинувачень за «буржуазний» період.

Магда померла через сорок років після чоловіка — у 2004-му, коли невідомі викрали з його будинку близько півсотні картин. Зв'язана жінка померла від шоку. Похована не тільки не поруч зі своїм видатним чоловіком, але й на зовсім іншому цвинтарі.

Садиба Ерделі, де він прожив останні 15 років і яка могла стати унікальним музеєм, після смерті Магди перебудована родичами до невпізнання. Деревя, які він доглядав, спиляні, а картини, намальовані його учнями на фасаді будинку, забілені.

Свою творчість Ерделі називав експресивним реалізмом. Основоположними цінностями для себе вважав «Бога, мистецтво, любов і нескінченність». Твердив: «Я належу своєму народові, а моє

мистецтво належить світові».

У викладанні не був формалістом. На заняття, як правило спізнавався. За свідченнями учнів, якщо уроки починалися о дев'ятій, то він приходив, зазвичай, через годину-півтори. Міг взагалі у гарну днину забрати учнів із пар і повезти їх малювати природу.

Гроші Ерделі не трималися. Міг отримати зарплату і значну частину одразу роздати жебракам біля церкви. Хоча перед тим не мав з чого жити сам. Коли його запитували про таку необдуману щедрість, відповідав: «І жебраки мають знати, що таке зарплата». Часто давав гроші на харчування студентам, годував їх вдома».

Особливо боляче переносив зраду колишніх друзів та колег. З училища його звільнили після колективного листа проти нього педагогічного колективу і студентів. До кінця життя влада слідувала за кожним його кроком.

Любив розглядати свої роботи. Дружина Магда згадує, що художник міг довго просиджувати перед своїми картинами, наче ведучи з ними умовний діалог.

Учні Ерделі стали класиками закарпатського живопису — Ернест Контратович, Андрій Коцка, Адальберт Борецький, Володимир Микита, Елізавета Кремницька, Павло Бедзір, Ференц Семан, Павло Балла та інші. Цікаво, що кожен із них виробив оригінальну манеру і ніхто не став епігоном свого навчителя.

Був уважним читачем. Книжки з бібліотеки Ерделі помережені його зауваженнями і коментарями, які він писав просто на сторінках. Таке коментування, без сумніву, теж може складати великий інтерес для дослідників.

Ніколи не вживав грубих слів, не виходив за межі етикету. Був пластичний не тільки у рухах, поведінці, але й у мовленні.

Кури́в сигари. Ференц Семан згадує про жарт свого батька Яноша, який приятелював з Ерделі. Яко́сь Магда прибігла до них,

бо в художника скінчилися сигари (а їх привозили аж із Мукачева). Янош Семан поміж справжніх сигар всунув і майстерно виготовлений власноруч дерев'яний муляж.

Через півгодини приходить Ерделі і сміється: «Яноше, зі мною часто жартували, але так, як ти, ще ніхто не фіглював!». Ерделі мав гарне почуття гумору і любив повеселитися.

На мізинчику правої руки носив довгий ніготь, який відрощував спеціально. Цим нігтем робив корекції у студентських роботах.

Девіз життя і творчості Ерделі: «Завжди інше!».

ІІІ. АДАЛЬБЕРТ ЕРДЕЛІ: ПРЯМА МОВА

У нотатниках Адальберта Ерделі міститься чимало біографічного матеріалу. Пропонуємо вам окремі витяги з них.

Про дитинство

... Я був занадто темпераментним, і батьки не знали, як мене вгамувати, постійно за мене переживали. То я над колодязем, іншим разом на дахах, а деколи на прямовисних стінах глибоких ровів мукачівського замку, а то так хоробро вибирався на найтоншу гілку найвищого дерева, що, коли моя мама дивилася вгору, в неї крутилася голова і вона тремтіла, а я радів чудовому огляду.

«Цей хлопець невгамовний, треба його віддати до якогось навчального закладу в інше місто», — сказала мама татові.

Я про це й чути не хотів, але врешті-решт вимушений був підкоритися рішенням сім'ї.

Про навчання в с ігітській учительській семінарії

... Я потрапив до навчального закладу. Професори любили мене. Я виявився корисним хлопцем. Зі своїм захопленням ботанікою, хімією я скоро став лаборантом при професорові природознавства. Мій слух відмітив викладач музики і п'ятнадцятирічним учнем взяв мене до оркестру і просто сказав: «Синку, будеш грати на віолончелі».

Ще й сьогодні пам'ятаю першу репетицію, коли гра оркестру була для мене хаосом. Я ніяк не міг зрозуміти, чому всі грають так фальшиво. Я уважно прислухався, і на другій репетиції ця маса «фальшивих» голосів стала ніби більш дружною. Я усвідомив, що тут кожен інструмент б'ється з однією мелодією, кожен ніби хоче сказати те ж саме, але своїм голосом, по-іншому. Третя репетиція вже проходила блискуче — я знав без нот, коли настає моя черга разом з інженером, моїм партнером по віолончелі. Незабаром я досяг такого рівня, що в одному септеті Мендельсона партію віолончелі грав не інженер, а я. Я зрозумів музику, чарівну тасмницю світу музики, яка, все ж, найбільше дає чутливій фантазії...

Про вступ до б удапештського художнього інституту

... Н а приймальні іспити в інститут нас зголосилося дев'яносто осіб. Я усвідомлював, що не маю жодної підготовки, і почувався незручно. Принесли багато начерків вугіллям і обрамлені картини. Пам'ятаю, один мій однокурсник намалював капусту з редискою і цю картину його батько без відома сина приніс як носильник, щоб показати ректору. Я вдома теж мав більше картин, але відчував, що мені ще нічого ними хвалитися. Іспит тривав чотири дні.

У залі академії багато чоловіків і жінок з великим інтересом чекали на результати приймальних іспитів. Крізь великий натовп я протиснувся до чорної дошки з виписаними результатами, і коли помітив своє прізвище між зарахованими, навіть не дуже зрадів.

Цікаво, що мене завжди охоплює певна пригніченість, коли я досягаю якоїсь невеликої мети. Я вважав своє зарахування звичайним явищем і певне вдовolenня відчув лише тоді, коли побачив, що мого згаданого колегу не прийняли, гадаю, через ту картину з редискою.

Про перше перебування на порозі смерті

... Я лежав між життям і смертю з температурою сорок один з половиною градуса! Мама ходила, плачучи, і батько, теж ридаючи, усвідомлював, що сина невдовзі доведеться ховати.

Мої учні поприносили стільки квітів, що запах помираючих квітів із попередньої кімнати разом зі всіма ознаками любові вливався до мене, а через плач моїх учнів, що стояли на вулиці, дихати мені було ще важче. Я відчував, що мої учні мене люблять.

Коли на землі людина прощається з людиною — плаче, якщо прощається на довший час, плаче ще сильніше, а коли хтось наближається до вічного прощання — ридає. Я бачив тільки те, що одну мету свого життя нібито досяг — молодий директор помирає у своєму ліжку...

...

Далі — у повній книжці «Таємниця Ерделі».
nashaknyga.com.ua